

D.V. COORNHERT

Vertaald en ingeleid door RUBEN BUYS

De Kruidhofjes

45 medicijnen tegen
dwaasheid en
maatschappelijke onrust

Dialogenbundels

De Kruidhofjes

O hoe veele beter waer't dat wy bestonden dat wy alt'samen
elck noch onse ghebrecken hebben, dat wy die grondtlijck leerden kennen,
ons eyghen Tuyntgen schoon wieden, ende ons Naestens doolinghen
goedtlijck droeghen, of vrundelijck tot betering berispten.

Zou het niet veel beter zijn om te erkennen dat wij allemaal
onze gebreken hebben en te proberen die scherp te zien?
Zou het niet veel beter zijn het onkruid uit onze eigen tuin
te wieden en de dwalingen van onze naaste vol begrip
te verdragen of vriendelijk met hem in gesprek te gaan?

Kruidhofje 11, dialoog 11

D.V. COORNHERT

Vertaald en ingeleid door Ruben Buys

De Kruidhofjes

45 medicijnen tegen
dwaasheid en
maatschappelijke onrust

Dialogenbundels

Hilversum
Verloren
2023

Afbeeldingen omslag: verschillende planten en bloemen uit
Mathias Lobel, *Kruydtboeck oft beschrijvinghe van allerley ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomten*,
Antwerpen 1581. Ingekleurd exemplaar Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus.

ISBN 9789464550474

© 2023 Ruben Buys
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak en omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Opdracht van het Kruidhofje aan Wouter Verhee	20

Kruidhofje I

Leerzame gesprekken over allerlei godsdienstige kwesties, gevoerd tussen allerlei personen op diverse plaatsen. Vol oprecht gemeente waarschuwingen tegen de vele dwalingen die je tegenwoordig zoal tegenkomt.

1	Geveinsde nederigheid	23
2	Slecht bidden	27
3	Een sterke zwakheid	31
4	Christus je heer noemen	33
5	Over te diepgaande onderzoekingen	41
6	Een eed zweren	45
7	Kun je zeker weten dat je een echt christen bent?	51
8	De ongeconsacreerde hostie in de mis	57
9	Doodstraf voor een ketter	61
10	Bidden zonder er echt in te geloven	65
11	Eigen verdiensten en een overschot aan goede werken	69
12	Of het slecht is om te genieten	77
13	Kan je je bewust zijn van je eigen deugdzaamheid?	83
14	Roddel en achterklap	89
15	Niet komen luisteren naar de mis	93
16	Van Christus losraken	97
17	Bidden om geloof	103
18	Dat de duivel sterker lijkt dan God	107
19	Het verwijderen van beelden uit de kerk	111
20	Kan een christen overheidsfuncties bekleden?	115
21	Moet je jonge meisjes van adel in het klooster stoppen?	123

22	Wie veel om geld geeft kent het verschil tussen goed en kwaad niet	127
23	Of je al tijdens dit leven zeker kunt weten of je op de goede weg zit en daarop vooruit komt	135
24	De zonde laten afsterven en wat daarvoor nodig is	145

Kruidhofje II

Diverse dialogen of het tweede deel van het Kruidhofje

	Waarom ik schrijf	153
1	De onwijze raadgever	159
2	Schijnverlossing	163
3	Het kwaad in jezelf laten afsterven	167
4	Niet naar het avondmaal gaan	173
5	Over libertijnen die vinden dat ze god zijn	177
6	Of de boeken van Hendrik Niclaes beter zijn dan de Bijbel	181
7	Zondig blijven om maar niet hoogmoedig te worden	187
8	Wegblijven uit de kerkdiensten	193
9	Je best doen	197
10	Over de hoop dat hier op aarde het echte, zichtbare koninkrijk van Christus zal worden gesticht	201
11	Over het vertalen van de Bijbel	207
12	Of opvliedendheid een aangeboren eigenschap is	213
13	Bezorgd over de goede uitvoering van het avondmaal	221
14	Over het laatste oliesel oftewel de ziekenzalving	231
15	Was Adam vóór de zondeval wijs?	235
16	Misbruik van allegorische vergelijkingen	241
17	Een ziekelijke toestand	249
18	Wanneer het avondmaal overal op een verkeerde manier wordt uitgevoerd	257
19	Een beter mens willen zijn	263
20	Zijn kinderen verloren als ze sterven zonder te zijn gedoopt?	271
21	Of heidenen zalig kunnen worden	277
	Literatuur	285
	Persoonsnamenregister	287

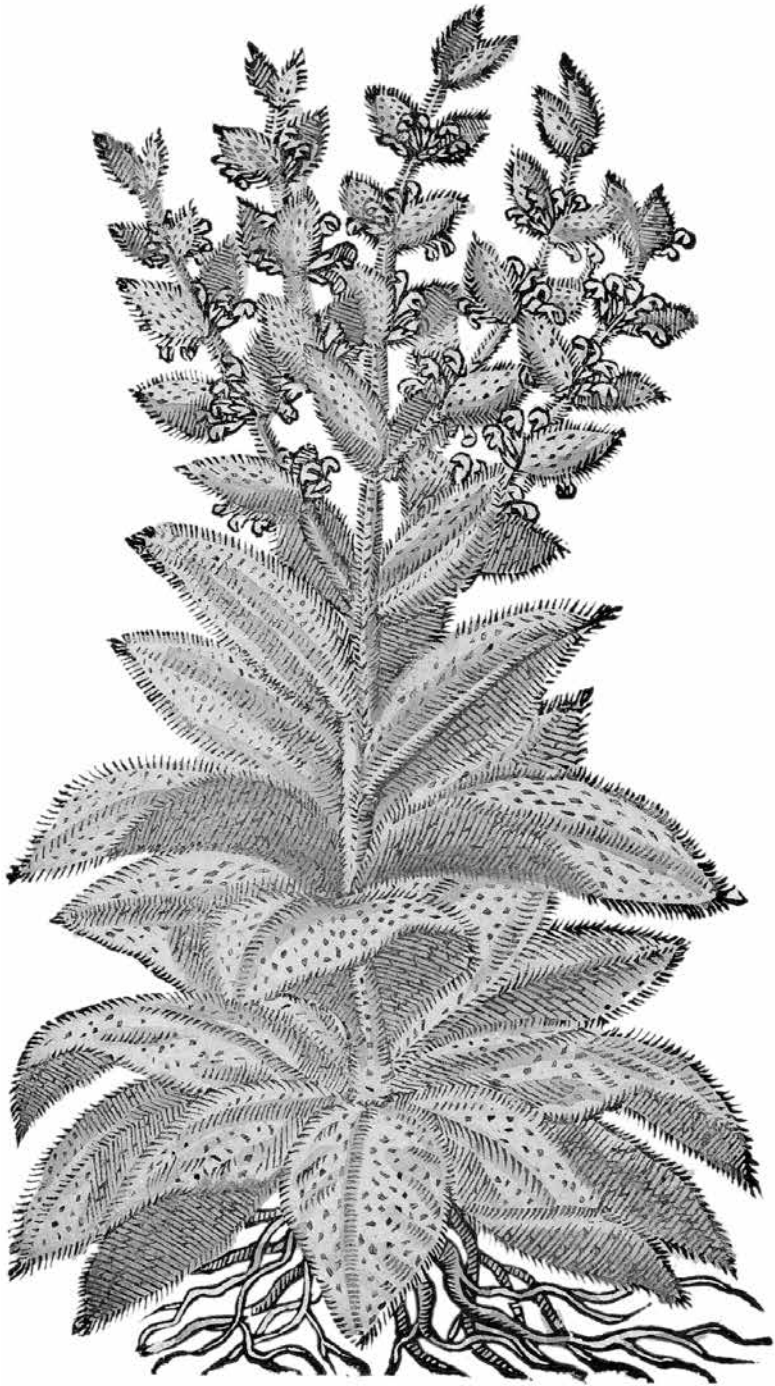
Inleiding

Het woord 'kruid' heeft in de zestiende eeuw een bredere en minder neutrale betekenis dan tegenwoordig. Het Middelnederlandsch Woordenboek, dat vaak ook nog richtinggevend is voor de zestiende eeuw, legt *cruyt* uit als 'Al wat uit den grond ontspruit en geen stam vormt'. Het gaat dus niet om wat wij kruiden noemen, maar om planten in het algemeen. Meer in het bijzonder: *nuttige* planten. Want het woordenboek plaatst *cruyt* tegenover *oncruyt*: waar het laatste de uitgesproken negatieve bijklank heeft van nutteloos wegwerpgroen, ook nu nog, doelt *cruyt* op gewassen waar de mens wél iets aan heeft.

Daarbij moeten we dan natuurlijk allereerst denken aan voeding. Planten en gewassen vormen een belangrijk onderdeel van 'ons dagelijks brood': graan, groenten, vruchten, noten en ga zo maar door. Maar ook op andere manieren kunnen planten nut hebben. Zo spreekt het genoemde woordenboek over planten die 'de zinnen streelen', bijvoorbeeld door een aantrekkelijke kleur, geur of vorm.

Een niet te onderschatten waarde van planten ligt verder in hun geneeskrachtige werking. Plantkundige boeken van die tijd bevatten uitgebreide beschrijvingen van de medicinale krachten van planten en hun inwerking op het lichaam. Vaak wordt ook ingegaan op de manieren waarop je planten of hun zaden moet prepareren, mengen of behandelen om die krachten te ontketenen. Zo leert het *Kruydtboeck* van de bekende Vlaamse plantkundige Mathias Lobel ons dat een drankje van leliezaad heel effectief is 'teghen de beten vande slanghen ende fenijnighe dieren'.¹ En een mengsel van wijn met de bladeren van stalkruid kan de zwangerschap afbreken, zodat 'een swangher vrouwe [...] soude misvallen van kinde'.² Een vroegmodern abortief middel dus. Sommige planten bezitten meerdere wonderlijke werkingen. Dat geldt bijvoorbeeld voor *Aethiopsis Phlomis*, een mediterrane salie-soort, tegenwoordig bekend onder de naam *Salvia Aethiopsis*. In water geweekt is de wortel goed voor mensen 'die etter spouwen' of last hebben van 'rouwicheydt inde kele'; maar ook pleurislijders hebben er baat bij en gemengd met honing helpt het bij aandoeningen 'vander borst ende longhen'.³

Mathias Lobel is diep doordrongen van het grote belang van deze geneeskrachtige kant van planten en kruiden. Zijn plantenboek, voluit *Kruydtboeck oft beschryuinghe*

Uit: Mathias Lobel, *Kruydtboeck oft beschryuinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomten*, Antwerpen 1581 (ex. Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus).

van allerley ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomten, wordt in 1581 in Antwerpen uitgegeven. In de opdrachtbrief aan Willem van Oranje schrijft hij dat de medicijnkast waarover de mens beschikt ‘voornamelijk bestaat uit de werking en de kracht van planten’.

En dat klopt helemaal. Vóór de opkomst van moderne geneeskunde, farmacie en synthetische geneesmiddelen was het plantenrijk de belangrijkste leverancier van middeltjes en medicijnen. Het is in dit kader veelzeggend dat Lobel behalve plantkundige ook arts was.

Deze geneeskrachtige kant van planten heeft Coornhert voor ogen als hij de titel *Kruythofken* bedenkt. We moeten de dialogen in dit boek opvatten als krachtige medicijnen tegen wat Coornhert als de ziektes van zijn tijd ziet. Dan gaat het natuurlijk niet om echte, lichamelijke ziektes. Het gaat om ziektes van het verstand: gedachten, ideeën en gebruiken die niet kloppen en een ongezonde uitwerking hebben op mens of samenleving. Deze ‘verstandelijke’ ziektes vallen uiteen in twee categorieën. Aan de ene kant bestrijdt Coornhert onjuiste denkbeelden (*wanen*), vooral op het gebied van moraal en godsdienst. Anderzijds bestrijdt hij de macht die (religieuze) instituties en geestelijke leidsmannen uitoefenen op het leven, denken en geweten van gewone mensen.

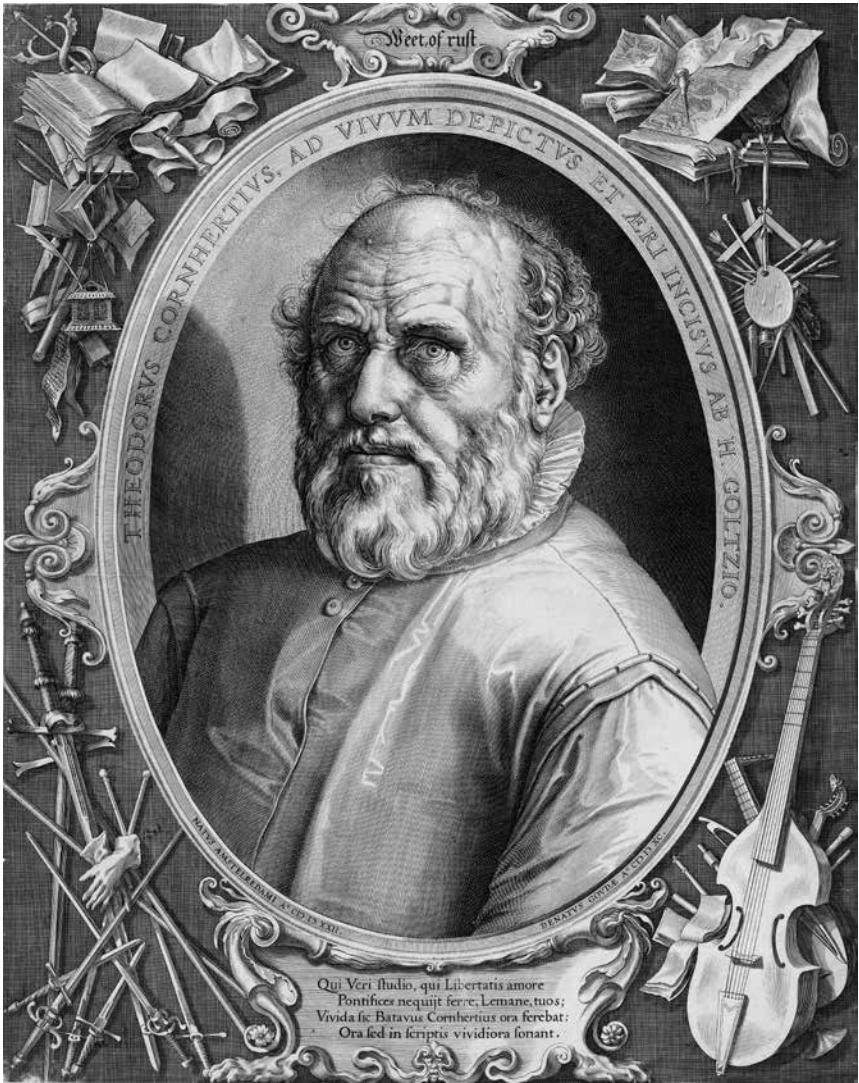
Het medicijn? Dat is simpel. Tegenover onjuiste ideeën, onverdraagzaamheid en religieuze overheersing zet Coornhert de kracht van de mens als zelfstandig wezen. Volgens Coornhert is iedereen in staat (en verplicht) om een goed en volledig mens te worden. Om dat te bereiken roept hij zijn lezers op tot zelfinzicht, nuchter nadenken en medemenselijkheid. Zo wil hij zijn tijd genezen van onverdraagzaamheid, religieuze sektevorming en ‘de vele dwalingen die je tegenwoordig overal tegenkomt’. De *Kruidhofjes* zijn met andere woorden te lezen als een kuur tegen de kwalen van die tijd en van de mens in het algemeen. En daarmee zijn de *Kruidhofjes* te zien als de geestelijke evenknie van Lobels *Kruydtboek*.

Dirck Volckertsz Coornhert

Tegenwoordig kent bijna niemand Coornhert nog. Ten onrechte. Tijdens zijn leven en daarna had hij grote invloed op het politieke denken en het publieke debat in Nederland. Daarnaast was Coornhert ook een groot dichter, een kundig vertaler en een gevreesd essayist. Hij schreef de eerste ethiek in een Europese landstaal en ontwierp een nieuwe, vooruitstrevende kijk op het strafrecht en de behandeling van werkelozen en misdadigers.

En alsof dat nog niet genoeg was was Coornhert een toonaangevend grafisch kunstenaar. Hij werkte samen met verschillende bekende kunstenaars en had grote invloed op de ets- en graveerkunst en de productie van didactische prenten in Nederland en daarbuiten.

Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590) stamt uit een rijke en aanzienlijke Amsterdamse familie die actief was in de lakenhandel. Tegen de wens van zijn ouders

Hendrick Goltzius, Portret van Dirck Volckertsz Coornhart, naar het leven afgebeeld.
Gravure 1591-92, Rijksmuseum, Amsterdam.

trouwt hij met de onbemiddelde Neeltje Simons, waarna hij door zijn familie wordt onterfd. Op zijn zeventiende wordt hij hofmeester op slot Batestein te Vianen, het hoofdverblijf van het invloedrijke adellijke geslacht Brederode. In de slotbibliotheek, die onder zijn beheer valt, leest hij ketterse auteurs, onder anderen Luther en Calvijn. Ook maakt hij er kennis met teksten uit de spiritualistische traditie, waarin direct contact met God centraal staat en kerkgenootschappen, dogma's en rituelen als onbelangrijk of zelfs schadelijk worden gezien.

In 1541 verhuist hij naar Haarlem, de stad waar hij het grootste deel van zijn leven zou wonen. Hij ontmoet er de toonaangevende kunstenaar Maarten van Heemskerck. Met Heemskerck zet hij vele kwalitatief zeer hoogstaande prenten en prenten-series op de markt, duidelijk bedoeld om brede lagen van de bevolking te bereiken met een boodschap van matiging van de lusten en een bedachtzaam en vredelievend leven.

Met een aantal compagnons start hij in 1561 te Haarlem een drukkerij. Hier verschijnen een aantal werken van hem, voornamelijk vertalingen: Seneca, Cicero, de eerste twaalf boeken van de *Odyssee* en vijftig verhalen uit Boccaccio's *Decamerone*. Vanaf dat moment staat Coornhert op de kaart als professioneel vertaler; een prestatie, want hij heeft de Latijnse school nooit bezocht en leerde zichzelf pas rond zijn dertigste Latijn.

In 1561 wordt hij notaris en snel daarna secretaris van de stad Haarlem. In die functie ontmoet hij Willem van Oranje. Zij herkennen elkaar in hun streven naar godsdienstvrijheid; de prins vraagt Coornhert zelfs bij hem in dienst te komen. Coornhert weigert dat. Waarschijnlijk beseft hij de prins niet goed te kunnen helpen omdat de gereformeerden hem niet vertrouwden. Coornhert zou de prins nog vaak ontmoeten en allerlei klussen voor hem opknappen. Hier komt zijn contact met de Brederodes goed van pas. In de eerste fase van de Opstand neemt Hendrik van Brederode namelijk een leidende rol; hij verzamelt naar eigen goeddunken troepen en is degene die namens het Eedverbond het Smeekschrift aan Margaretha van Parma aanbiedt. Coornhert weet de grillige, drankzuchtige en vaak ontactisch opererende Hendrik op cruciale momenten in het gareel te houden.

Als in 1566 de Beeldenstorm een spoor van vernieling door het land trekt voorkomt Coornhert dat in Haarlem kerken verwoest of katholieke geestelijken aangevallen worden.

Met Alva's komst verandert het klimaat in de Nederlanden. Coornhert wordt gearresteerd en in Den Haag opgesloten op beschuldiging van hoogverraad tegen Filips II. Als duidelijk wordt dat zijn proces niet gunstig zal verlopen, weet hij naar Duitsland te vluchten. Het vonnis is hard: hij wordt voor eeuwig verbannen en al zijn bezittingen worden geconfisqueerd. In Duitse ballingschap pakt hij zijn beroep als graveur weer op. Hij is leermeester van Hendrick Goltzius, die later tot een internationaal vermaard kunstenaar zou uitgroeien.

In 1572 keert hij terug naar Haarlem, maar moet snel daarna weer naar Duitsland vluchten, waar hij zal blijven tot na de Pacificatie van Gent (1576). Na terugkomst in 1577 worden twee nationale debatten over kerk, religie en godsdienstvrijheid georganiseerd, waarin Coornhert het opneemt tegen toonaangevende gereformeerde dominees en geleerden. De debatten lopen op niets uit en vanaf dat moment ziet hij

het verdedigen van de godsdienstvrijheid en vrijheid van geweten als zijn hoogste prioriteit. Dat betekent vooral een doorlopende strijd tegen de gereformeerden, die hij verwijt een ‘nieuwe tyrannie over den conscientien’ te hebben gesticht.

In 1584 wordt Willem van Oranje vermoord. Het heeft serieuze gevolgen: nu Coornhert zijn beschermheer kwijt is zien de gereformeerden hun kans schoon en dreigen hem gevangen te zetten. Voor de derde keer neemt Coornhert de wijk naar Duitsland. In Emden schrijft hij zijn bekendste werk: *Zedekunst dat is wellevenskunste*. De *Zedekunst* omvat een gestructureerde presentatie van Coornherts visie op de mens, de lusten en wat hij ‘wellevens’ noemt: een leven gericht op nuchtere rationaliteit in overeenstemming met de goddelijke rede. Het is de eerste (gestructureerde) ethiek die in een Europese volkstaal verscheen.

Terug in Holland vestigt hij zich in Gouda. Daar krijgt hij *De Constantia* van de invloedrijke humanist Justus Lipsius onder ogen. Coornhert is erg over het werk te spreken, maar zijn kritiek op Lipsius’ visie op het lot (*fatum*) leidt tot een felle polemiek. Lipsius en Coornhert zijn geestverwanten, maar de breuk blijkt onherstelbaar. Zelfs als hij ernstig ziek wordt gaat Coornhert door met het schrijven van felle reacties op Lipsius. Eind oktober 1590 overlijdt hij, 68 jaar oud. Hij wordt in Gouda begraven in de Sint Janskerk.

De Kruidhofjes

Tijdens zijn bewogen leven heeft Coornhert vele teksten geschreven, van gedichten en korte dialogen tot livijge traktaten. Het merendeel daarvan gaat over hoe je je eigen leven moet inrichten om een beter mens te worden en over hoe je de maatschappij moet inrichten om burgers te helpen betere mensen te worden en vreedzaam samen te leven.

Ook in de *Kruidhofjes* komen deze twee kanten van Coornherts denken nadrukkelijk terug. Enerzijds probeert Coornhert in zijn gesprekken blokkades weg te nemen die mensen weerhouden van de waarheid en het goede en gelukkige leven. Hier gaat het vooral om het bestrijden van onbegrip, onjuiste ideeën en onwetendheid. Hij roept op om zelf na te denken en niet zomaar achter andere mensen, meningen of stromingen aan te lopen. Elk mens heeft voldoende redelijke vermogens gekregen om zelfstandig zijn of haar leven vorm te geven en het goede te doen. Onderwerpen die in dit kader worden besproken zijn bijvoorbeeld roddelen, arrogantie, de macht van begeerte, de kracht van het verstand en het waanbeeld dat je niet volledig goed kunt worden.

Anderzijds probeert Coornhert blokkades op te ruimen die vreedzaam samenleven in de weg staan. Dat is de reden waarom nogal wat dialogen ingaan op kerkbezoek, de mis en de waarde van kerkelijke ceremonies en sacramenten. Op ons moderne lezers kan dat snel saai en technisch overkomen. Maar we mogen niet vergeten dat juist onenigheid over deze onderwerpen de oorzaak vormde voor kerk-scheuring, religieuze strijd, vervolging en oorlog.

Dat verklaart ook de felheid van veel van deze gesprekken. Discussies over religie en religieuze gebruiken werden toen niet ervaren als interessant tijdverdrijf voor bij de borrel of aan de koffietafel. Het ging ergens om. Om de waarheid, het zielen-

heil én om de manier waarop de samenleving moest worden ingericht. En dat het gierend uit de hand kon lopen kon elke zestiende-eeuwse Europeaan maar al te goed weten. In Duitsland (de vervolging van de lutheranen, maar ook bijvoorbeeld het schrikbewind van de Wederdopers in Münster), in Frankrijk (de strijd tussen de katholieken en de calvinistische Hugenoten). En in de Nederlanden, waar in de nasleep van de Beeldenstorm een chaotische burgeroorlog losbarstte die ten tijde van de dialogen nog lang niet ten einde was.

Ondanks zijn koppige en vasthoudende karakter was Coornhert altijd op zoek naar verbinding. Juist in de *Kruidhofjes* wordt dat heel mooi zichtbaar. Hoe heftig de discussies soms ook zijn, meestal eindigen de dialogen in harmonie. Vaak is dat omdat een van gespreksgenoten door de ander overtuigd raakt en dankbaar is voor het inzicht dat hij gekregen heeft. Maar ook als er geen overeenstemming wordt bereikt, is de toon vaak verzoenend. Karakteristiek is in dit verband dialoog II-21. Nadat B een hele dialoog lang zijn best heeft gedaan om A ervan te overtuigen dat 'heidenen' deugdzzaam kunnen worden ook al kennen ze Jezus als historische figuur niet, wordt het gesprek als volgt afgesloten:

A: Ik kan er niets meer tegenin brengen, nee. Maar ik kan er ook niet zomaar mee akkoord gaan. Ik vind het een belangrijk onderwerp en wil erover nadenken. [...]

B: Goed om te horen! Doe dat en oordeel zonder vooroordeel.

De dialogen hebben met andere woorden een zekere openheid. Het tekent Coornherts houding ten opzichte van mensen met andere denkbeelden. Als hij in 1561 met wat anderen in Haarlem een uitgeverij opricht, ontwerpt hij een veelzeggend drukkersmerk, dat in alle publicaties wordt opgenomen.

Drukkersmerk van uitgeverij Van Zuren:
een bij en een spin op een roos.
Ontworpen door D.V. Coornhert.

Voor de bij is de honing uit de roos zoet en voedzaam, maar als de spin diezelfde honing opzuigt verandert het in gif. Een duidelijke boodschap, die in heel Coornherts werk terugkomt: wees altijd kritisch maar tegelijkertijd ook open en begripvol, want wie in de ander het slechte zoekt zal ook alleen maar slechte dingen vinden.

De dialogen vinden met andere woorden plaats tegen de achtergrond van het besef dat wij allemaal zoekende zijn en dat sommigen verder op de weg van de waarheid zijn gevorderd dan anderen. Het past bij Coornherts fundamentele overtuiging dat niemand opzettelijk dwaalt, maar dat iedereen datgene doet wat naar zijn of haar oordeel goed is – het probleem is alleen dat dit oordeel vaak niet klopt. Hoe fel Coornhert dus is op de inhoud, zijn uiteindelijke doel is om zijn medemens te helpen op diens persoonlijke weg naar inzicht en spirituele groei. Zoals hij zelf opmerkt in dialoog 1-14:

Wijs en verstandig ben je als je er altijd op bent gebrand in alles het best mogelijke te zoeken. Dat is tegelijk ook hoe liefde werkt; liefde heeft geen kwaaië gedachten of slechte motieven.

Soms eindigen gesprekken niet in harmonie. Maar dat zijn onveranderlijk gesprekken waarin wordt gepraat met mensen die zich boven anderen stellen of niet van plan zijn van mening te veranderen. Heel pregnant blijkt dat in een dialoog tussen N (lees: Coornhert) en M, die probeert te bewijzen dat hij zelf god is. De discussie loopt op niets uit. Coornhert beëindigt het gesprek door te zeggen dat hij niet van plan is geloof te hechten aan iemand 'die het zo hoog in zijn bol heeft'. Waarna de gesprekspartners uit elkaar gaan:

Rechtsaf sloeg M, die zichzelf god waande en dus altijd blij, tevreden en gelukkig zou moeten zijn, maar door het gesprek kwaad, verstoord en ontevreden was geworden. Linksaf sloeg N, bedroefd, nu hij had gezien wat voor waanbeeld in dit soort 'vergodelijkte' lui was gevaren en hen in het verderf stortte.

Coornherts frustratie sijpelt door deze woorden heen. Zijn leven lang heeft Coornhert gestreden tegen mensen die het te hoog in hun bol hadden. Verschillende dialogen handelen over de arrogante en 'vergodelijkte' houding van sekteleiders als Hendrik Niclaes (van het *Huis de der Liefde*) of de verdwaasde waanbeelden van hun volgelingen.

Ook op de hoogmoedige houding van katholieke of gereformeerde geestelijken richt Coornhert graag zijn pijlen (zie bijv. 1-4, 1-7 of 1-8). Vaak mede omdat die geestelijken in praktijk vaak zelf helemaal niet zo netjes waren. Zo gaat het geregeld over dronken, vloekende of hoererende pastoors.

Hierbij is het erg opvallend dat in een aantal dialogen katholieke priesters of gereformeerde dominees door leken worden overtroefd. Zo wordt in dialoog 1-8 een al te nonchalante jonge priester resoluut tot de orde geroepen door een pientere vrouw, die zich niet zomaar met een kluitje in het riet laat sturen. Het is een motief dat vaak terugkomt in de dialogen: leken mogen dan geen universitaire graad of kerkelijke titel hebben, ze zijn zeer wel in staat zelf na te denken en blijken zeker niet te beroerd om hooggeplaatste personen uit te dagen met nuchtere argumenten. De teneur is steeds: goed leven heeft niets te maken met hoogdravende theorieën of

spitsvondige redeneringen, maar is een kwestie van eerlijk zelfinzicht en goede wil. En dat kan een lekenvrouw zonder opleiding even goed als (of misschien zelfs: beter dan!) de best geschoolde bisschop.

Een aparte plaats hebben radicale sekteleiders als Hendrick Niclaes, Menno Simons en David Joris. Niet alleen in deze dialogen, maar op veel plaatsen in zijn oeuvre neemt Coornhert hen kritisch de maat. Dat is uit volle overtuiging (vooral hun hoge eigendunk moet het ontgelden), maar ook omdat het spiritualisme qua gedachtengoed juist heel dicht bij Coornherts eigen ideeën stond. Doorgeslagen predikers en heilsprofeten uit spiritualistische hoek deden zijn zaak dus allerminst goed.

Twee bundels

De *Kruidhofjes* bevat twee afzonderlijke bundels, door mij *Kruidhofje I* en *Kruidhofje II* gedoopt.

Kruidhofje I werd voor het eerst door Antonis Ketel in Haarlem gepubliceerd als *Het cruydthoofken. Van stichtelijke ghespraken van verscheyden religioens saken* (1582). Het bevat 24 dialogen, die tussen 1568 en 1577 zijn ontstaan. Na Coornherts dood wordt deze bundel opgenomen in de verzamelde werken (zie *Wercken III*, fol. 73^r-90^r). De ondertitel luidt dan (vertaald): 'Leerzame gesprekken over allerlei godsdienstige kwesties, gevoerd tussen allerlei personen op diverse plaatsen; vol oprecht gemeente waarschuwingen tegen de vele dwalingen die je tegenwoordig overal tegenkomt'.

Kruidhofje II kennen we alleen uit de postume verzamelde werken (zie *Wercken I*, fol. 439^r-461^r). Het zijn 21 dialogen die (alleen!) in de inhoudsopgave de titel *Verscheyde t'samenspraken of tweede deel van't kruythoefken* meekregen. Het is daarom niet uitgesloten dat deze bundel na Coornherts dood door anderen uit losse dialogen is samengesteld. De *Redene van schrijven* suggereert echter wel dat ook deze bundel door Coornhert als eenheid is bedoeld. Het tekstje begint namelijk met A, die aanklopt 'ten huysse vande schrijver deser gespraken' (meervoud!). A vraagt die schrijver, Coornhert dus, waarom hij van plan is 'eenighe schriften in druck te gheven'. Coornhert geeft daarop als reden 'dese verweringhe der menichvuldigher secten' (*deze warboel van allerlei sekten*); wat overeenkomt met de inhoud van de dialogen. Tegelijk verbindt dit *Kruidhofje II* ook thematisch met de dialogen in *Kruidhofje I*, waarvan de ondertitel immers aangeeft dat die bedoeld zijn als waarschuwing 'voor menichvuldige dolingen' in religieuze zaken. De gesprekken in *Kruidhofje II* zijn gedateerd tussen 1568 en 1583.⁴

De dialogen zijn dus op verschillende momenten ontstaan. Zelf zegt Coornhert dat ze zijn gebaseerd op gesprekken die daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. In de opdracht van *Kruidhofje I*, gericht aan zijn vriend Wouter Verhee, zegt hij 'onderweg en in herbergen' allerlei gesprekken te hebben opgevangen, waarvan hij achteraf soms aantekeningen maakte. Meer in het bijzonder heeft hij het daar over zijn omzwervingen in het buitenland. Dat kan goed kloppen. Tot driemaal toe heeft Coornhert voor langere tijd in Duitsland gezeten, op de vlucht voor Alva of andere

Tijdens zijn bewogen leven schreef Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590) vele teksten en voerde hij talloze gesprekken. Zijn doel: zijn medemensen overtuigen van het belang om niet slaafs achter anderen aan te lopen maar zélf na te denken. Want elk mens heeft voldoende redelijke vermogens om het leven zelfstandig vorm te geven en het goede te doen.

De Kruidhofjes bevat twee bundels met dialogen – gesprekken die Coornhert zelf voerde of onderweg heeft gehoord. De dialogen zijn te zien als medicijnen tegen wat Coornhert zag als de ziekte van zijn tijd: onnadenkendheid en religieuze scherpelijperij. Enerzijds probeert Coornhert obstakels voor een goed en gelukkig *persoonlijk leven* weg te halen. Hier gaat het vooral om het bestrijden van onbegrip en onwetendheid. Anderzijds probeert Coornhert obstakels voor *vreedzaam samenleven* op te ruimen. Dat is de reden waarom nogal wat dialogen ingaan op religieuze kwesties als kerkbezoek, de mis en kerkelijke ceremonies; onenigheid over deze onderwerpen vormde immers de belangrijkste oorzaak van de heftige onderdrukking, vervolging en oorlog in de zestiende eeuw. Dit verklaart ook de felheid van veel van de dialogen. Discussies over religieuze denkbeelden en gebruiken waren niet zomaar interessant tijdverdrijf voor bij de borrel. Het ging ergens om: om de waarheid, je zielenheil en de inrichting van de maatschappij.

In 45 dialogen probeert Coornhert zo zijn medemens te motiveren tot eerlijkheid naar zichzelf en verdraagzaamheid naar de ander.

RUBEN BUYS is filosoof en ideeënhistoricus. Hij publiceert over Nederlandse filosofie in de late middeleeuwen en vroege moderniteit. Zijn *De kunst van het weldenken won de nationale Praemium Erasmianum Studieprijs en werd in De Groene Amsterdammer tot de beste boeken van 2009 gerekend. Onlangs verscheen van zijn hand een toegankelijke biografie over Coornhert: Voor mens, volk en vaderland.*

9 789464 550474